

tezama Srpskog kulturnog kluba imao je Dubrovnik. Po uredništvu, "cvet dubrovačkih intelektualaca" pripadao je "Srbima katolicima" koji su dali "uglavnom, sve ono čime je novi Dubrovnik obogatio našu nacionalnu nauku i kulturu". Zbog toga, Dubrovnik "svojom visokom nacionalnom svešću zauzima jedno od prvih mesta u našem narodu". Ne zadržavajući se na osećajnom planu, uredništvo Srpskog kulturnog kluba je naglašavalo da je "preko polovine predratne imovine svih Dubrovčana bilo u rukama Srba", da su u 19. veku najistaknutiji Dubrovčani upirali "svoje oči u Beograd i Srbiju". Primećujući da je u njihovo vreme "većina dubrovačkog stanovništva uz hrvatski narodni pokret", naglašavalo se da "ne može jedna generacija Dubrovčana tražiti za sebe isključivo pravo da samo ona najbolje predstavlja istinske potrebe i interese Dubrovnika. Slobodno se može kazati da ovo što se danas vidi i čuje u Dubrovniku i nije pravi Dubrovnik. Jedino one desetine i desetine generacija starih Dubrovčana, čije su oči stalno bile uprte prema Hercegovini, Srbiji i ostalim našim balkanskim oblastima, mogu da se smatraju pravim predstavnicima Dubrovnika" (Jako srpstvo...i tako dalje. 1940).

Uz navedeni zbornik *Jako srpstvo* – *jaka Jugoslavija* i zbornik *Neugašeno srpstvo* doneo je 1992. gotovo sve relevantne tekstove srpske emigracije u kojima su definisani nacionalni programi u posleratnom periodu, obogaćeni doprinosima savremenih intelektualaca. Priređivač Dragan Subotić tako piše o vekovnom snu generacija srpskog naroda "da svi Srbi, dokle god dopire srpsko ime i pravoslavna vera, žive u jednoj kompaktnoj etničkoj celini", dok se u emigraciji iskristalisala "misao o Velikoj Srbiji kao političkom idealu", a protiv Jugoslavije koja je bila "jaram za srpski narod" i komunizma koji je "najveće zlo koje je zadesilo Srbe". Autor tvrdi da je Memorandum SANU u emigraciji dočekan sa "pritajenim zadovoljstvom" jer "ono što su u emigraciji decenijama pisali i govorili, sada se pojavilo u zemlji", pa je 1990. politička emigracija "videla šansu za vekovno ostvarenje srpskih nacionalnih ideala i ciljeva: uobličavanje svesrpskog nacionalnog programa i njegovu istorijsku realizaciju – da svi Srbi žive u jednoj nacionalnoj državi, etnički kompaktnoj, svetosavskoj, pluralističkoj, demokratskoj i državnoj zajednici sa vrhovnim Domaćinom – dinastijom Karađorđevića na čelu". Subotić zaključuje da "ostaje otvoreno pitanje za ovaj i buduće naraštaje: da li je ova generacija srpskih političara i mislećih ljudi uspeła da iskoristi istorijski trenutak, i, bar delimično, realizuje osnovne ciljeve srpskog nacionalnog programa" (Subotić, 1992). U zborniku su zastupljeni stavovi da je "istorijski poziv i sveta dužnost svih Srba da što pre povrate lik svojoj otadžbini, majci Srbiji, da ponovo oslobode sve srpske krajeve, i da u istorijskim i etnografskim granicama srpskog prostora obnove svoju nacionalnu državu u kojoj će svi Srbi biti slobodni i ujedinjeni" (Spalajković, 1964). Zastupljen je i zahtev da "kad se sruši druga Jugoslavija sa njenim komunističkim režimom, da se definitivno i jasno obeleži srpsko etničko područje, da Srbin zna šta je njegovo i da se za to svoje bori kao lav, kao njegovi stari". Prisutna je i tvrdnja da su se Srbi "predaleko širili", ali je krajnji bilans povoljan jer "mi smo, po svojoj prilici, više etničke teritorije dobili nego što smo izgubili" (Kostić, 1957), pa buduće granice Srbije "neće biti mnogo manje nego granice Jugoslavije, relativno čak duže" (Kostić, 1962).

I treći zbornik *Catena mundi*, objavljen iste godine, nosi iste poruke zapisane u različitim (neobebeženim) vremenima. Tu se lamentira nad rezultatima mirovne konferencije posle Prvog svetskog rata, pita se šta bi bilo da nije stvorena Jugoslavija i zaključuje da bi bile utvrđene granice Srbije koja bi još tada "obuhvatila sve krajeve, koji srpski govore. Srbijina granica prema Hrvatima još tada bi išla od Senja na Ogulin, Glinu pa rekom Čazmom do Drave. Ono Srba što bi, ipak, preko granice ostalo kod Hrvata preselilo bi se u tu ujedinjenu Srbiju" (Đorđević, 1992). Zastupljen je i stav da su Srbi "kroz više stotina godina težili stalno samo jednom cilju: oslobođenju i ujedinjenju svih Srba u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Makedoniji", da je to "svakom Srbinu bio najviši politički ideal". Podela Bosne smatra se neminovnom pa se crta i granica između Srba i Hrvata koja bi išla linijom "između Srema i Slavonije, a u Bosni visovima s one strane Bosne i Neretve, ili, u za nas povoljnijem slučaju, dolinom Vrbasa pa do mora" (Milanov, 1992).

Čak i krajem 90-ih, posle svih tragičnih ratnih iskustava, pisalo se da je "u ovom trenutku SR Jugoslavija minimum državnih interesa srpskog naroda, ako već nismo mogli i umeli da uspostavimo jedinstvenu srpsku državu na jedinstvenom srpskom etničkom prostoru" (Grujić, 1997), odnosno, zacrtan je "srpski etnički prostor" koji podrazumeva "sve teritorije na kojima je srpski narod živio kao etnička većina pre razbijanja prethodne Jugoslavije, a to znači: Srbiju i Crnu Goru, Republiku Srpsku u granicama pre bombardovanja NATO-a i agresije Hrvatske u jesen 1995. godine, i Republiku Srpsku Krajinu sa Sremsko-baranjskom oblašću". Bez iluzija "da će ti izgubljeni srpski krajevi uskoro biti vraćenu u sastav srpskog etničkog prostora", navodi se da niko ne sme "da se zauvek odrekne prava na te prostore i da njihov gubitak smatra konačnim", odnosno, da "srpski narod" u svom nacionalnom programu "mora i dalje da računa na taj prostor kao svoje neotuđivo istorijsko pravo" (Radinović, 1997). I danas su prisutni autori koji za sve poslednje poraze i dalje optužuju odsustvo nacionalnog programa u teritorijalnom smislu, jer "srpski etnički prostor (SEP) još nije ni teorijski ni teritorijalno tačno određen. Posle Garašaninovog Načertanija Srbi nisu imali nacionalni program, što je bio veoma važan uzrok srpskih poraza u poslednjih 50 godina. Bez nacionalnog programa se ne zna ni veličina etničkog prostora" (Ilić, 1997).

Ovo je samo mali deo vizija srpskog nacionalnog programa definisanih među nacionalistički orijentisanim srpskim intelektualcima u predratno i ratno vreme 90-ih godina ili starijih teza tada reprintovanih zbog identičnosti postavljenih zahteva. U kojoj meri su oni atavizam starih ideja i predstavljaju kontinuiranu vezu sa idejama autora iz prošlosti, a u kojoj su novonastali, najbolje može pokazati osvrt na shvatanja starijih autora u raznim istorijskim situacijama u kojima se nalazila Srbija u proteklom veku.

U zavisnosti od političkih okolnosti prvi srpski nacionalni program Načertanije (1844) različito je ocenjivan – kada je bilo politički poželjno kao jugoslovenski, kada nije, kao srpski nacionalni program. Ali o njegovoj recepciji kod srpskih intelektualaca može se govoriti tek od početka 20. veka budući da je decenijama bio nepoznat javnosti, pa kao takav nije mogao mnogo uticati na intelektualce 19. veka. Autori 19. veka različito su videli buduću srpsku državu. Tako je Vladimir Jovanović obeležavao granice "srpskog duha" tvrdeći da "pruga kojom Marko od Prilepa pa preko Beograda i Dunava